

Epäilyksen varjo

Ilkka Pyysiäinen

Daniel C. Dennett: *Lumous murtuu. Uskonto luonnonilmionä.* Suom. Kimmo Pietiläinen. Terra Cognita 2007 (2006), 446 s.

Yhdysvaltalaisen Tufts-yliopiston filosofi Daniel C. Dennett nousi lukevan yleisön tietoisuuteen 1991 ilmestyneellä teoksellaan *Consciousness explained*. Tätä ovat seuranneet muun muassa teokset *Darwin's dangerous idea* (1995) ja *Freedom evolves* (2003). Yhteistä näille on se, että vaikka ne on suunnattu niin sanotulle suurelle yleisölle, niissä kehitellään kuitenkin uusia ajatuksia, joihin myös muut tutkijat viittaavat.

Dennettin uusin teos, *Lumous murtuu (Breaking the spell)*, on sikäli hieman erilainen, että se on entistä selkeämmin pamfletinomainen kannanotto. Teos käsittelee uskontoa, jota Dennett ei ole aiemmin tutkinut, ja se rakentuu paljolti uskonnon piirteiden kuvailuun ja selittämiseen muiden, kuten Pascal Boyer'n, tutkimusten pohjalta.

Uskonnon kaksi taikaa

Tähän Dennett yhdistää sitten maailmankatsomuksellista pohdintaa uskonnosta. Hän vaatii, että on aika murtaa tabu, joka kieltää uskonnon tieteellisen tutkimisen yhtenä luonnonilmionä. Tämä tabu perustuu pelkoon, että tutkimus saattaisi murtaa uskonnon kiehtovan lumon. On siis kaksi toisiinsa kietoutuvaa lumousta tai taikaa (*spell*): ensimmäinen on se suojakilpi, joka tekee kaikesta uskonnon kriittisestä tarkastelusta pyhäinhäväisyyksen, toinen on uskonto itse.

Ensimmäistä lumousta ei Dennettin mukaan tule sallia; se on murrettava ja murrettava *nyt*. "Kuin herätyssaarnaaja minä sanon teille...: Mitä pikemmin alamme tutkia uskontoa tieteellisesti, sitä nopeammin syvimät pelkonne hellittävät" (s. 33).

Toisen taian suhteen Dennettin kanta ei ole yhtä selkeä. Olin äskettäin konferenssissa, jossa

Dennett sanoi pyrkiensä murtamaan vain ensimmäisen lumouksen. Teoksensa sivulla 26 Dennett kuitenkin sanoo esimerkiksi toivovansa, että löytyy keino murtaa lumous, joka vetää tuhansia muslimipoikia fanaattisiin koraanikouluihin. Minusta tässä on kuitenkin jo kyse toisen taian murtamisesta. Dennettin mukaan osa uskonnon voimasta *voikin olla* peräisin ensimmäisestä lumouksesta, joka kieltää uskonnon kriittisen arvioinnin (s. 31). Hän toteaa silti, ettei kukaan tiedä, johtaako ensimmäisen lumouksen särkeminen myös toisen murtumiseen (s. 28). Sen enempää uskovat kuin ateistitkaan eivät tiedä, olisiko maailma parempi paikka, mikäli uskonto voitaisiin poistaa (s. 29).

Myöhemmin (s. 324) Dennett toteaa, että koraanikouluja ei pidä pyrkiä tuhoamaan vaan ainoastaan tarjoamaan niille vaihtoehto, joka vastaa paremmin "heidän" (myös tyttöjen!) todellisia tarpeitaan. Vapaa kilpailu ratkaiskoon, mitä ihmiset valitsevat. Vaikuttaa kuin Dennett kaikesta huolimatta ajattelisi, että absoluuttisen vapaassa valintatilanteessa kaikki päätyvät luonnostaan samalle kannalle hänen kanssaan. Käytännössä valintoja ei kuitenkaan tehdä täysin puhtaalta pöydältä, eikä Dennettin demokraattisuus saa kaikkien jakamatonta kannatusta.

Luonnontieteellinen näkökulma uskontoon

Uskonnulla Dennett tarkoittaa sosiaalisia järjestelmiä, joiden jäsenet "vannovat uskoa" yli-luonnollisiin toimijoihin, joiden hyväksyntää he tavoittelevat. Tässä on ainekset varsin kattavaan uskonnon työmääritelmään, mutta Dennettin pohdiskelu on silti hyvin amerikkakeskeistä, mistä hän on itsekin tietoinen. Vaikka hän kertoo tavoittelevansa "niin laajaa uskovien yleisöä kuin mahdollista" (s. 36), hän sanoo silti keskityneensä tarkoituksella Yhdysvaltoihin ja kris-

tinuskoon, juutalaisuuteen ja islamiin, koska ei "yksinkertaisesti tiedä muista uskonnoista niin paljon" (s. 11).

Ilmeisesti tästä seuraa Dennettin hieman kummastusta herättävä tapa antaa ymmärtää, että uskonnon tieteellinen tutkimus alkaa vasta hänen kirjansa myötä, että uskonnosta ei ole aiemmin keskusteltu kriittisesti ja että uskontoa ei varsinkaan ole tutkittu luonnontieteellisesti. Aiemmin tehdyssä työssä on ollut kohteliaisuudesta johtuva "onneton hahmo" (s. 43). Vähänkään asioista perillä oleva eurooppalainen lukija näkee heti, että kaikki kolme väitettä ovat melkoisen liioiteltuja. Jopa Yhdysvalloissa on viime aikoina harrastettu uskonnon luonnontieteellistä tutkimusta, ja juuri tähän tutkimukseen Dennettkin kirjansa perustaa.

Siinä Dennett toki on oikeassa, että tällainen tutkimus kohtaa paljon vastustusta, mutta väittelyn rajalinjat eivät mene "uskonnon" ja "ei-uskonnon" välissä vaan molempien sisällä. Uskonto ei ole niin homogeeninen ilmiö kuin Dennett näyttää ajattelevan.

Dennettin kirja rinnastuu osin Richard Dawkinsin teokseen *Jumalahuore (God delusion)*. Siinä missä Dawkinsin kirja on puhtaasti suoraviivainen pamfletti vailla yritystä väitteiden perusteluun tutkimuksen avulla, Dennett pyrkii kuitenkin nimenomaan arvioimaan tutkimuksen pohjalta, miten uskonto toimii. Uskonnon tutkimisen oikeutusta perustellaan osoittamalla, että tutkimuksella on jo saavutettu merkittäviä tuloksia.

Uskontoko kikka kakkonen?

Vaikka Dennett toteaa uskonnon sosiaaliseksi järjestelmäksi, hän lähestyy sitä silti luonnonilmiönä. Tällä hän tarkoittaa, että uskonnossa ei ole mitään yliluonnollista. "Luonnollisuus" tulee myös ymmärtää Dennettin evoluutioteoreettisen lähestymistavan valossa. Kulttuuri on samanlainen dynaaminen prosessi kuin biologinen luonto. Se rakentuu "meemeistä" (eikä geeneistä), mutta meemien muuntelu ja valikoituminen perinteenvälitykseen on olennaisesti biologisen evoluution kaltainen prosessi. Jotkin käsitteet ja uskomukset jäävät elämään ja leviävät siinä, missä toiset unohtuvat tai jäävät pienen piirin omaisuudeksi.

Geenien ja meemien välillä on myös vuorovaiikutusta. Mikäli esimerkiksi kulttuurissa on tarjolla jokin "hyvä kikka", joka vaikuttaa suotuisasti yksilön lisääntymiseen ja jonka toiset oppivat

geneettisistä syistä muita paremmin, oppivaiset yksilöt syrjäyttävät vähitellen ne, joiden on vaikeampi oppia "kikka". Näin kulttuuri vaikuttaa populaation geneettiseen koostumukseen. Liekö uskonto tällainen kikka?

Dennett esittelee erilaisia vaihtoehtoja:

- 1) Ehkä aivomme reagoivat innokkaasti uskontoon, koska uskonto on viimeisin evoluutiossa kehittynyt ärsyke, joka laukaisee aikoinaan muihin tarpeisiin kehittyneen aivoalueen?
- 2) Tai kenties uskonnot ovat symbiontteja, jotka elävät muiden ilmiöiden päällä ja ovat ihmis-yksilöiden kannalta joko hyödyllisiä, neutraaleja tai vahingollisia? Tämän vaihtoehdon puitteissa ei kysytä, miten uskonto on vaikuttanut esi-isiemme lisääntymismenestykseen vaan vain miten se on käyttänyt ihmisiä hyväkseen levittäessään itse itseään.
- 3) Kolmanneksi uskonto on saattanut levitä seksuaalivalinnan myötä, mikäli naiset ovat järjestelmällisesti valinneet partnereikseen miehiä, joiden geneettinen kokoonpano saa heidät ilmaisemaan uskonnollisuutta rituaalisesti. Uskonto leviää, koska uskonnolliset miehet lisääntyvät muita tehokkaammin.
- 4) Ryhmävalinnan teoria selittää uskonnot adaptiivisiksi järjestelmiksi, jotka tekevät mahdolliseksi ryhmänsisäisen yhteistyön. Siksi uskonnolliset ryhmät menestyvät ei-uskonnollisia paremmin.
- 5) Viidenneksi uskonto voi olla muiden prosessien "kaunis sivutuote"; se ei ole biologinen adaptaatio vaan on olemassa vain siksi, että muihin tarkoituksiin kehittyneet rakenteet ja prosessit tietyissä olosuhteissa johtivat siihen jonkinlaisena oheistuotteena. Dennettin mukaan uskonnon taustalla saattavat olla kaikki nämä tekijät yhdessä.

En näe tällaista uskonnon evolutiivista tarkastelua mitenkään periaatteessa ongelmallisena. Kaukana siitä. Uskonto on tutkittavissa oleva luonnonilmiö. Dennettin kirja on herättänyt jyrkkää kritiikkiä kenties siksi, että siinä yhdistyvät uskonnon tutkimus ja ideologinen ohjelma. Monet, jotka hyväksyvät uskonnon kriittisen tutkimuksen kokevat vieraaksi sen, että tällainen tutkimus pitäisi valjastaa uskonnon tuhoamisen palvelukseen (oli tämä sitten viime kädessä Dennettin pyrkimys tai ei). Joillekin taas on kyse siitä, että vaikka uskonnon tutkimuksessa kaikki on sallittua, niin tällä ei tarvitse olla mitään seurauksia uskonnon harjoittamiselle. Uskommehan me pöytiin ja tuoleihinkin vaikka niitä ei kvantti-

fysiikan näkökulmasta ole olemassa. Kolmannet taas ovat vain huolissaan siitä, että uskonnon tutkiminen vaikeutuu, mikäli sen harjoittajien keskuuteen leviää käsitys, että tutkimuksella on uskonnonvastainen päämäärä.

Ymmärrän nämä huolet, mutta on myös otettava huomioon, että filosofin tilanne on hieman toinen kuin empiiristä tutkimusta tekevän. Filosofeja on moitittu juuri siitä, että he eivät enää ota kantaa ajankohtaisiin kysymyksiin ja ratko elämän suuria ongelmia. Nyt kun Dennett tekee juuri sitä, häntä moititaan tahdittomuudesta ja jopa epätieteellisyydestä. Olimmeko jo liian tottuneet siihen, että "filosofia jättää kaiken ennalleen", kuten Wittgenstein asian ilmaisi? Osa kritiikistä olisi kenties ollut vältettävissä, mikäli Dennett olisi hiukan pyöristänyt ilmaisujaan

ja avartanut näkökulmaansa myös Yhdysvaltain ulkopuolelle.

*

Teos on ehdottomasti mielenkiintoista luettavaa ja samalla helppolukuinen joskin puutteellinen johdanto kognitiivis-evolutiiviseen uskonnontutkimukseen. Dennettin kannatettava ydinviesti on mielestäni se, että meidän on aina syytä kysyä, miksi jotakin on *a priori* suljettu kaiken pohdinnan ulkopuolelle. "Uskonto" on ehkä kuitenkin liian kapea termi kuvaamaan näiden asioiden kirjoa.

Kirjoittaja on uskontotieteen dosentti ja tutkija Helsingin yliopiston tutkijakollegiumissa.